

2007-86

Кыргыз Россия Славян Университети

К.10. 07. 339. Диссертациялык Кеңеш

Кол жама укугунда

УДК:482-316. 3 (575.2) (043.3)

АЮКОЛОВА ЗУЛФИЯ ПАЛБАНОВНА

Англис жана кыргыз тилдериндеги коомдук жана спорттук терминдердин лингвистикалык негиздери

10.02.20 -Тарыхый-тектештирме, типология жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн аткарылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2007

Диссертациялык иш Кыргыз курулуш, транспорт, архитектура университетинин, жаңы информациялык технологиялар институтунун, лингвистика жана жаңы технологиялар кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчиси: Филология илимдеринин доктору, профессор *Ж.К. Сыдыков*

Расмий оппоненттер: Филология илимдеринин доктору, профессор *Ш. Жапаров*

филология илимдеринин кандидаты, доцент *Д.И. Козуев*

Жетектоочу мекеме: Эл Аралык Кыргызстан университетинин Дүйнөлүк тилдер институту, чет тилдер кафедрасы

Диссертация 2007-жылдын «*6*» *Апрелинде* саат *18⁰⁰* Кыргыз Россия Славян университетинин филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча К. 10.07.339-атайын кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Киев көчөсү, 44.

Диссертациялык иш менен КРСУ нин Борбордук илимий китепканасында таанышууга болот. Бишкек ш., Киев көчөсү, 44.

Автореферат 2007 ж. «*1*» *Марттада* жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,

ф.и.к. доцент

А. Руденко

Абдыкаимова О.С.

Илимий иштин жалпы мүнөздөмөсү

Теманын актуалдуулугу. XX кылымдагы илимий техникалык прогресстин натыйжалары, XXI кылымдагы көп тармактуу инновациялык информатикалык технологиялардын, илимдердин, бийик деңгээлдерде дүркүрөп өнүгүшү, глобалдык масштабдагы саясий ой толгоолордун, көз караштардын жаңы реформалык өзгөрүштөрү, эл аралык социалдык, саясий, экономикалык, маданий, спорттук(ж.б.) мамилелердин дүйнө жүзүндө кеңири жайылышы, тил аркылуу өз ара катнашуу - коммуникация процессин ого бетер күчөттү. Ал үчүн дүйнө элдеринин тилдеринде, башкача айтканда эл аралык катнашуулар үчүн зарыл болгон эл аралык сөздөрдүн, терминдердин (интернационализмдердин) саны кескин көбөйдү, эл аралык терминдер, стандарттагы интернационалдык сөздөр кеңири колдонулууда.

Жаңы сөз, терминдерди өздөштүрүү тилдердеги табияттуу көрүнүш анткени ал тилдин лексикалык фондусун байытат, белгилүү түшүнүктөрдү, кубулуштарды ачык жана тагыраак билдирүүгө зор көмөк көрсөтөт. Аларды ыгы менен, этияттык менен улуттук тилдерге өздөштүрүп алуу, жалпы эле коомчулуктун жана тилчи адистердин милдети.

Ырас, кыргыз тилинин коомдук, саясий экономикалык терминдерине арналган бир нече илимий иштер бар. Бирок биздин эмгегибизде кийинки 10-15 жылда тилибизге кирип жаткан эң жаңы терминдерге өзгөчө көңүл бурулат. Ошондой эле, мурда салыштырма-типологиялык аспектиде изилдөөнүн атайын объектиси болуп көрбөгөн түрдүү темадагы спорттук терминдер да иликтөөбүздүн негизги өзөгүн түзөт. Бизди, акыркы жылдардагы спортсмендерибиздин ири ийгиликтери, жаңы спорттун түрлөрүнүн өнүгүшү, өлкөбүздүн эл аралык спорттук көп уюмдарга активдүү мүчө болушу ж.б. себептер, сөзсүз спорт терминдерин да изилдөө зарылчылыгына түрттү. Анткени коомдук (саясий, экономикалык) өзгөчө спорттук терминдердин өздөштүрүлүшүндөгү маселелерди талдап, алардын эне тилибиздеги азыркы жана келечектеги ордун аныктап жана прогноздоп теоретикалык гана эмес, практикалык жактан да мааниге ээ, перспективдүү сунуш - жыйынтыктарыбызды берүүгө аракеттенемекчибиз. Ошондуктан, акыркы жылдарда өздөштүрүлүп жаткан коомдук жана спорттун бир топ түрлөрүндөгү терминдердин лингвистикалык жана типологиялык негиздерин атайын жана конкреттүү ыкмалар менен комплекстүү изилдөөнүн актуалдуулугун айкын деп эсептейбиз.

Илимий иштин негизги максатына ар түрдүү булактардан терилип алынган англис тилинин коомдук жана спорт терминдеринин кыргыз

тилине өздөштүрүлүшүндөгү лексика - семантикалык, грамматикалык, функционалдык, статистикалык жана котормо жагдайларын изилдөө кирмекчи.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү маселелерди чечүүгө аракеттенебиз.

1. Жалпы тил илиминдеги, тюркологиядагы анын ичиндеги кыргыз тил илиминин өнүгүшүндөгү негизги жоболорду эске алуу менен лингвистикалык типологиянын ар түрдүү системадагы тилдерди салыштырып изилдөөдөгү теориялык жана практикалык жагдайлардын маанисин ачып берүү.
2. Коомдук жана спорттук терминдердин жаралышынын факторлорун, себептерин аныктоо жана сыпаттоо (классификациялоо).
3. Англис тилинен кирген коомдук жана спорттук терминдердин лексика-семантикалык, функционалдык өзгөчөлүктөрүн талдоо жана тактоо.
4. Англис тилинен кирген коомдук жана спорттук терминдердин фонетикалык, морфологиялык жана синтаксисттик негиздерин талдоо.
5. Коомдук жана спорт терминдеринин англис жана кыргыз тилдериндеги негизги моделдерин талдоо.
6. Коомдук жана спорттук терминдерди салыштырма - типологиялык жана статистикалык жагдайдан аныктоо жана сыпаттоо.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы: Кийинки мезгилдеги массалык маалымат каражаттарындагы, китептердеги, монографиялардагы, радио - телевидениедеги интервьюларды, атайын адистердин сөзүндөгү кыргыз тилине өздөштүрүлүп жаткан коомдук, саясий, экономикалык, спорттук терминдерди англис жана кыргыз тилдеринин фактыларында алгачкы болуп кеңири жана атайылап изилдөө - иштин негизги жаңылыгы деп ойлойбуз.

Илимий иштин теориялык мааниси: Бул эмгекте терминдердин көп тармактары иликтенди. Ошондуктан анын натыйжалары мындан ары да семантика - функционалдык-грамматикалык, структуралык-стилистикалык изилдөөлөргө жана котормо теориясына да таяныч болуп, салыштырма типологиялык тил илиминин ого бетер өнүгүүсүнө өз таасирин тийгизет деген ойдобуз.

Илимий иштин практикалык мааниси катары иликтөөдө колдонулган ыкмалар, материалдар жана жыйынтыктар кыргыз жана англис тилдеринин лексикалык, фонетикалык, морфологиялык жана

синтаксистик категорияларын изилдөөдө жана тилдерди окутуунун методикасынын андан аркы өнүктүрүлүшүндө, белгилүү даражада негиз болорлугун көрсөтүүгө болот. Диссертацияны сөздүктөрдү, азыркы кыргыз, англис тилдери боюнча окуу куралдарын (жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн жана мектеп окуучулары үчүн) окуу методикалык көрсөтмөлөрдү түзүүдө жана лекциялык курстарды даярдоодо, атайын семинарларды жана практикалык сааттарды өткөрүүдө пайдаланууга болот.

Изилдөөнүн методологиялык негизи тилдин түрдүү аспектилеринин өз ара бири-бири менен ар тараптуу байланышта турган элементтердин системасы катары бирдиктүү диалектикалык негизди түзсө, изилдөөгө тиешелүү жалпы тилдик жоболор биздин изилдөөгө илимий-теориялык таяныч болду. Илимий ишти жазууда сыпаттама, салыштырма жана статистикалык методдор колдонулду.

Коргоого сунуш кылган жоболор:

1. Азыркы адабий кыргыз жана англис тилдери ошол улуттук тилдердин эң жогорку деңгээлдеги формасы, эң өнүккөн системаларынын системасы, ушул тилдерде сүйлөгөн элдердин менталитеттик жана коомдук иштерин тейлөөчү эң зарыл коммуникативдик каражаттарынан болуп эсептелет.
2. Адамдын тил аркылуу ойлонуусун дүйнөнү таанып билүүсүнүн ар түрдүү тилдерде кандайча ишке ашарын аныктап, жалпы тилдик мыйзамдарды жана негиздерди чечүүдө ар түрдүү тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштырып изилдөө зор мааниге ээ.
3. Термин баардык учурда сөздүн курамына кирет. Бирок сөздөрдүн бардыгы эле термин боло бербейт. Ал кайсы тилде пайда болсо, ошол тилдин белгилүү мыйзам ченемдиктерине баш ийет. Ошондуктан терминдин жаралышында ал жаралган тилдин ички касиети сакталып, ошол тилдин грамматикалык (структуралык) жана семантикалык мыйзамченемдиктери аларга негиз болот.
4. Эл аралык терминдерди өздөштүрүүдө өзүбүздүн эне тилибиздин ички жана тышкы касиеттерин максималдуу пайдалануу менен жана тилибизге өтө сиңип калган эл аралык терминдерди сактоо менен жана тилибизге жаңы эле кирип жаткан инновациялык терминдерди ыгы менен жана этияттык менен колдонуу зарыл.

Изилдөөдө колдонулган комплекстик ыкмалар: илимий теоретикалык (теориялык конкреттүү талдоолор); моделдештирүү; эмпирикалык (атайын илимий адабияттарды өздөштүрүү, энциклопедияларды, көрсөткүчтөрдү, сөздүктөрдү, (гезит-журналдарды) пайдалануу жана талдоо ж.б.), статистикалык (белгилүү эсептөөлөрдүн, критерийлердин

негизинде так жана ишенимдүү, ынанымдуу маалымат, натыйжаларга ээ болуу) ж.б.

Материалдар: Тилдик материалдар үчүн өлкөбүздө (ошондой эле, чет өлкөлөрдө) басылып чыккан энциклопедиялар (БСЭ, КСЭ), массалык маалыматтардагы тийиштүү макалалар, белгилүү сөздүктөр, (М., Webster) англиялык, америкалык жана кыргыз тилиндеги газета - журналдардагы материалдар (М., The Times, World Sport, Ден соолук журналы ж.б.) пайдаланылды.

Ишти апробациялоо: Диссертациялык иштин мазмуну жарыяланган жети макалаларда жана “Лингвистика: типология, терминология”- аттуу бир монографияда (Бишкек, 2007., соавтор менен, көлөмү 8,3.т.) чагылдырылды.

Өлкөбүздөгү 2003-2006 жылдарда өткөрүлгөн конференция, симпозиумдарда эмгектин негизги бөлүмдөрү боюнча доклад, билдирүүлөр жасалды.

Диссертациянын структурасы жана мазмуну: Диссертация кириш бөлүмдөн, үч главадан, корутундулардан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (библиографиядан) жана мисалдардын тиркемесинен турат.

Тил илими, кыргыз адабий тили, типология жана терминдер аттуу диссертациянын *биринчи глаvasында* кыргыз тил илиминин жаралышына жана өнүгүшүнө кыргыздын жана башка улуттардын көп инсандары маанилүү илимий зор салымдарын кошуп келүүсү белгиленет.

Түрк тилдерин иликтөө иштери, негизинен XIX кылымдан бери жүргүзүлүп келет. Алгач, М.А.Казамбектин (1846), О.Н.Бетлингтин (1851), Н.И.Ильминскийдин (1861), В.В.Радловдун (1882), М. Терентьевдин (1875), П.М.Мелиоранскийдин (1894), Н.И.Ашмариндин (1898), Н.Ф.Катановдун (1899), Ф.Е.Корштун (1909) ж.б. эмгектеринде түрк тилдеринин фонетикасын жана грамматикасынын ар түрдүү маселелери каралган. Жогорудагы аталган илимпоздордун арасынан Н.И.Ильминскийдин “Материалы к изучению киргизского наречия” (1882), В.В.Радловдун “Phonetik der nordlichen Turksprachen” (1882), М.Терентьевдин “Грамматика турецкая, персидская, киргизская, узбекская” (1875) жана П.М.Мелиоранскийдин “Краткая грамматика казак-киргизского языка” (1894) аттуу эмгектеринде кыргыз тилинин материалдары иликтөөгө алынган (Сыдыков, 1978).

Көрүнүктүү тилчи окумуштуулар С.Е.Малов, Н.К.Дмитриев, К.К.Юдахин, И.А.Батманов, Н.А.Баскаков, В.М.Насилов, Е.И.Убрятова, Э.В.Севортян, А. М. Шербак, Э.Р. Тенишев, К.М.

Мусаев жана башкалар кыргыз тили боюнча илимий кадрларды даярдоодо да чоң эмгек сиңиришти (Сартбаев, 1981).

К. Тыныстанов, И.Арабаев, Ж.Шүкүров, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев, И.А.Батманов, С.Е.Малов, Б.Орузбаева, С.Кудайбергенев, Т.К.Ахматов, А.Турсунов, А.Жапаров, А.Иманов, Ж.К.Сыдыков, К.Зулпукаров, С.Абдулдаев, С.Ж.Мусаев, Б.Усубалиев, А.Бекбалаев, Ш.Жапаров, К.Дербишева, Т.Садыков, А.Орусбаев, С.Ибрагимов, З.К.Дербишева, Т.Ашырбаев, С.Өмүралиева, Ж.Мамытов, ж. б. эмгектери кыргыз тил илиминин алтын фондусун көптөн бери эле толуктап келүүдө.

Кийинки жылдары кыргыз тил илиминин көп маселелери боюнча мурдагы жана жаңы илимий багыттар боюнча бир топ таланттуу илимпоздор өсүп чыгышты (К. Саматов, К.Токтоналиев, Т. С. Маразыков, Т.Токоев, М. Тагаев ж.б.).

Тил адамзат коомунда өнүгүү менен белгилүү бир коомдогу коллективдин мүчөлөрүнүн өз ара ар тараптуу байланышуусун камсыздайт. Ал адам баласынын өз ара катышын, тейлеп, адамзат коомунун акыл – эстүү, аң – сезимдүү коом катары өркүндөшүн камсыз кылуучу эң негизги универсалдуу курал болуп саналат... Тил коомдук – социалдык кубулуш катары узак мезгилдин туундусу. Ал адамзаттын маданиятын, үрп – адат, каада- салтын, дүйнөгө карата көз караш, түшүнүк- туюмун, таанып билүүсүн чагылдырып, аларды улам кийинкилерге жеткирет, муун менен муунду, доор менен доорду байланыштырат, ар бир мезгилде өткөнгө терең үңүлгөн сайын, тилдин мурунку доорлордун мурасы экендиги таамай- таасын көрүнөт (Сосюр, 1977, 104, Сыдыков, 1998, Мусаев, 2001).

Адабий тил, жазма жана ооз эки сүйлөшүү (кеп) формаларында өнүгүү менен ошол норманы өздөштүргөндөрдүн территориялык же социалдык абалдарына карабастан алардын мамлекеттик, саясий экономикалык, илимий, маданий, агартуу, өндүрүштүк, расмий – дипломатиялык ишмердиктерде кеңири коомдук функцияны аткарат.

Азыркы адабий кыргыз тили жалпы кыргыз элинин улуттук тилинин эң жогорку деңгээлдеги формасы, анын эң өнүккөн системаларынын системасы болуу менен кыргыз элинин менталитеттик жана коомдук иштерин тейлөөчү эң зарыл коммуникативдик каражаты.

Адамдын тил аркылуу ойлонуусун дүйнөнү таанып билүүсүнүн ар түрдүү тилдерде кандайча ишке ашарын аныктап, жалпы тилдик мыйзамдарды жана негиздерди чечүүдө ар түрдүү тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштырып изилдөөнүн зор маанилүүлүгү белгилүү. Түрдүү тилдерди типологиялык жактан салыштыруу менен

фонетикадагы, морфологиядагы, синтаксистеги жана семантикадагы жалпы өзгөрүүлөрдү, ошондой эле тилдердин сакталышын, жаралышын жана өнүгүшүн аныктоого мүмкүнчүлүк түзүүлөрү анык. Академик Н.Я.Март өз учурунда төмөнкүдөй акыйкаттуу жазган: "... наукой об языке может быть признано только те учение, которое считается с особенностями всех языков мира и, исходя из учета конкретной системы каждого из них, не только отводит или намечает каждому их них принадлежавшее ему место в среде всех, но и выявляет те пути и те рамки, в которых может и должна протекать специальная работа над каждым языком, исчерпывающее углубленное исследование каждого языка нам важны черты не только роднящие, но и разъединяющие, нам нужен анализ парно сближаемых языков и в их расхождении" (Март, 1936).

Академик И.И.Мешанинов да тектеш тилдердин деле тилдик бирдиктери боюнча бири биринен айырмаланышарын ал эми тектеш эмес тилдерде деле фонетикалык, грамматикалык категориялардын окшоштуктары болорлугун, аларды салыштырма типологиялык ыкма менен гана аныктоого мүмкүн болоругун айткан (Мешанинов, 1959).

Ошентип типологиялык салыштырма ыкмасы менен изилдөө ар түрдүү тилдердин структурасындагы окшоштуктарды (жалпылыктарды) жана айырмачылыктарды аныктоого мүмкүнчүлүк берет жана алардын жыйынтыктары теориялык жана практикалык зор мааниге ээ.

Типологиялык изилдөөлөрдүн негизги максаттарына дүйнө тилдерин типологиялык жактан классификациялоо (мисалы, фонологиялык, грамматикалык, лексикалык типтерди, класстарды аныктоонун негизинде ж.б.), эталондук (жасалма) тил (орток же мета тил) түзүп аны менен дүйнөдөгү бардык тилдерди салыштырып анын натыйжасында автоматтык котормо, информацияларды кодировкалоо, ооз эки башкарылуучу технологияларды, байланыш системаларын түзүү, эл аралык тилдердин семантикалык белгилерди түзүү ж.б. кирет. Ошондой эле, типологиянын башкы лингвистикалык изилдөө маселелерине тилдердин структураларындагы реалдуу жана негизги типтердеги, каражаттарды (кабыл алынган жана тилдик аралаш) аныктоо менен алардын өз ара катышындагы ички жана тышкы мыйзам ченемдүүлүктөрдү, универсалдык жалпылыктарды жана айырмачылыктарды аныктоо жана тактоо кирет. Ошол себептүү, ар түрдүү тилдердин системаларындагы жалпы же жеке кубулуштарды ажыратып, өзгөчө же универсалдык тилдик кубулуштарды аныктап, ал үчүн дүйнөдөгү түрдүү системадагы тилдерди салыштырып изилдөө маселеси өтө актуалдуу.

Салыштырма типологиялык багыт өз мезгилинде, салыштырма-тарыхый тил илиминен бөлүнүп чыгып, анын тилдик фактыларды изилдөөгү системалык принцибин кабыл алгандыгы белгилүү. Ага негизги үч милдет жүктөлгөн, алардын экөө лингвистикалык, бирөө прикладдык лингвометодикалык милдет болуп эсептелет. Аларды профессор В.Г.Гак төмөндөгүдөй чечмелейт: "Типологиялык тил илими ар кандай тилдер тарабынан колдонулган тилдик каражаттардагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды айкындайт, ал ошондой эле изилдөөчү тарабынан конкреттүү тилдин ички түзүлүшүн гана изилдөө менен көңүлдүн борборунан жаздым болуп калган жерлерин салыштырылып жаткан ар бир тилдин өзгөчөлүктөрүнө ылайык туура жана так көрсөтүүгө өбөлгө түзөт. Типологиялык тил илими прикладдык тил илиминин ар кандай түрлөрү менен да тикеден-тике байланышат бул өзгөчө, чет тилдерди окутуу маселелери менен байланышта каралып, интерференция кубулушун алдын ала аныктоо көрө билүү жана аны жоюуга өбөлгө түзөт, ошондой эле котормо теориясында да ал ишенимдүү тилдик база катары жардамга келет" (Гак, 1989,).

Салыштырма типологиялык тилдик илимий багыт Кыргызстанда да өзүнчө тарыхка ээ. К.К.Сартбаевдин, А.Жапаровдун, Н.Альпиевдин, К.С.Чоңбашевдин, Г.И.Хоролецтин, А.И.Васильевдин, Г.Ф.Зенковдун, В.Д.Скирдовдун, О.В.Захарьеванын, А.Орусбаевдин, Ж.К.Сыдыковдун, А.Жолдошбековдун, А.А.Бекбалаевдин, З.К.Дербишованын, К.Зулпукаровдун, М.Тагаевдин, Б.Касымованын, Т.Турсуналиевдин, А.К.Шаменованын, Ш.Кадырованын, Ч.Найманованын ж.б. орус, немец, англис жана кыргыз тилдеринин материалдарын салыштырган монографиялык эмгектери жана окуу куралдары жарык көргөн. Кийинки мезгилдерде ушул багыттагы изилдөөлөр кеңири жайылууда.

Өлкөлөр арасындагы түрдүү саясий, экономикалык карым-катнаштар, илим менен техникадагы көп тармактардын пайда болушу, улуттар арасындагы маданий аскердик, спорттук мамилелердин кеңейиши, сөзсүз кайсы гана тилде болбосун алардын лексикалык фондусунун байышына жана тилдик бирдиктердин, өзгөчө жаңы терминдердин көбөйүшүнө алып келет. Чет тилдик сөздөрдүн же терминдердин кыргыз тилинин лексикалык фондусуна тийгизүүчү позитивдик же негативдик таасирлерин изилдөө да, азыркы учурдагы лингвистикалык актуалдуу илимий иштерден болуп эсептелет. Бир четинен, чет тилдик терминдердин кабыл алынышы табияттуу эле көрүнүш анткени ал кыргыз тилинин сөздүк составынын байышына алып келет, алар жаңы түшүнүктөрдү, кубулуштарды кыска жана так

чагылдырууга мүмкүнчүлүк берет. Экинчи жагынан, чет элдик терминдерди кыргыз тилине ыксыз жана негизсиз эле киргизе берүү анын улуттук тилдик негиздерине (мисалы фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик ж.б.) терс таасир этиши да мүмкүн, ошондуктан бул процессти этияттык жана аярлык менен атайын иликтеп, субъективдүү жана объективдүү факторлорду эске алуу менен жөнгө салып туруу (прогноздоонун, тилдик иликтөөнү жана тилдик саясатты жүргүзүү) зарыл.

Чет тилдик сөздөрдүн, өзгөчө терминдердин өздөштүрүлүшүнүн конкреттүү себептерине же түрлөрүнө төмөнкүлөрдү кошсо болот.

- Жаңы техникаларды (буюмдарды), кубулуштарды, түшүнүктөрдү атоо зарылдыгы. М., лазер, сканнер, ноутбук, пейджер, тонер, имидж, аура ж.б.
- Жакын түшүнүктөрдү, кесиптерди тагыраак жана кыска билдириш үчүн өздөштүрүү, мисалы имидж, дизайнер, визажист, инженер, мастер ж.б.
- Түрдүү чөйрөлөрдөгү (сфералардагы) түшүнүктөрдү жана аттарды (атоолорду) профессионалдуу (атайын) айырмалап белгилөө үчүн м., спонсор, инвестор, продюсер, маркетинг, координатор, аудит, промоутер, провайдер ж.б.
- Дүйнө жүзүнө таралып унификацияланган жана кеңири колдонулуп жүргөн эл аралык белгилүү терминдердин системасын өздөштүрүү зарылчылыгы. М., спорттук, музыкалык, медициналык, автотранспорттук, экономикалык ж.б. терминдер
- Социалдык-психологиялык себептер, мисалы сөздүн уккулуктуулугуна, кооздугуна жана экспрессивдүүлүгүнө карата же модага, престиждүүлүк же интеллектуалдуулук жагдайларды эске алуу ж.б.

Келтирилген тилдик жана экстралингвисттик социалдык себеп-факторлор чет тилден (М., англис тилинен) өздөштүрүлгөн терминдердин коммуникативдик актуалдуу түшүнүктөргө өтө дал келиши жана жазылышы алардын башка тилдерде да кеңири колдонулушу шартталат.

Чет тилинен кыргыз тилине кабыл алынып жаткан сөздөрдүн, терминдердин адаптацияланып, ассимиляцияланып кетиши үчүн зарыл шарттар катары төмөнкүлөрдү белгилесек болот:

-Чет өлкөлүк сөздөрдү, терминдерди кыргыз тилинин фонетикалык (орфоэникалык, орфографиялык), грамматикалык каражаттары аркылуу жазуу жана айтуу. Түп нускадагы өзгөчөлүктөрдү мүмкүн болушунча (мисалы, префикстерди) толук сактоо жана шайкештирүү.

- Сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, толук колдонуу.

- Терминдердин маанисин кылдат дифференциялап, кабыл алган тилдердин каражаттарын кеңири жана так пайдалануу.

- Терминдерди баардык жагдайларда туруктуу колдонуу.

- Көп мезгилден бери колдонулуп келген жана кыргыз тилине терең сиңип кеткен эл аралык масштабдагы терминдерди кайрадан ревизиялоодон, реформалоодон эне тилдин ички ресурстарынын негизинде гана термин жаратуудан этият болуу жана баш тартуу ж.б.

Ошентип, кыргыз тилине өздөштүрүлгөн чет тилдик сөздөрдү жана терминдерди этимологиялык, структуралык, семантикалык, функционалдык, лексикалык, тематикалык, статистикалык (колдонулуш жыштыгын аныкташ үчүн) жана башка ыкмаларды, талдоолорду жана принциптерди пайдалануу менен атайын изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн теориялык жана практикалык өтө маанилүүлүгү шексиз.

Экинчи жана үчүнчү главалар терминдердин фонетика-фонологиялык, морфологиялык, синтаксистик функционалдык жана статистикалык негиздерге арналат.

Терминдин статусуна илимий лингвистикалык мүнөздөмө берүүдө, аларга байкоо жүргүзүүдө жана изилдөөдө анын баардык учурда атайын сөздөрдүн курамына кирерлиги, бирок сөздөрдүн бардыгы эле термин боло бербестиги, терминдин жаралышында же белгилүү бир тилге өздөштүрүлүшүндө ошол тилдин ички касиети сакталып, ошол тилдин грамматикалык (структуралык), семантикалык орфографиялык, орфоэпиялык мыйзамченемдиктери аларга негиз болорлугу аныкталды.

Терминдердин, белгилүү бир адистештирилген лексикалык подсистемада болушу, анын дайыма бир эле сөздөн туруп же дайыма бир эле маниге ээ боло бербестиги, ошол эле, учурда анын жаралышы, таралышы көп тилдерде колдонулушу, ошол термин колдонулуучу илимдин же техниканын жетишкендиктери, перспективдүүлүгү, анын кабыл алынган коомдук өнүгүү дэңгээли мааниге ээ экендиги аныкталат. Эл аралык терминдерди өздөштүрүүдө эне тилибиздин ички жана тышкы касиеттерин максималдуу пайдалануу менен жана тилибизге өтө сиңип калган эл аралык терминдерди сактоо менен жана тилибизге жаңы эле кирип жаткан инновациялык терминдерди ыгы менен жана этияттык менен колдонуу дагы бир жолу сунушталат.

Терминдер коомдогу, саясаттагы, экономикадагы, искусстводогу, илимдеги, спорттогу ж.б. атайын түшүнүктөрдү, кесиптерди, багыттарды билдирет жана атайт (номинациялайт).

Алардын көбү жасалма түрдө эле латын жана грек унгуларынын негизинде түзүлгөн бирок белгилүү бир жогорудагыдай сфераларга байланыштуу, көбүнчө бир маанидеги кубулушту билдирет. Атайын

терминдердин (өзгөчө, техникалык) синонимдери да болбойт. Алар атайын реестер менен атайын түзүлгөн тармактык көрсөткүч сөздүктөрдө берилет. Терминдердин жалпыга түшүнүктүү (жалпы маанидеги) түрлөрү, ошондой эле атайын кесиптин ээлерине гана түшүнүктүү бир гана маанидеги адистик терминдер да болот. Ошентсе да, терминдерди өзүчө (изоляциялап) кароого болбойт анткени ал белгилүү бир илимдин, техниканын, коомдун ж.б. атайын бир чөйрөнүн же кубулуштун маанисин билдирген маанилүү бирдик жана тилдик каражат.

Кыргыз тилинде өздөштүрүлгөн терминдердин өтө басымдуу бөлүгүн орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген, тектери боюнча бир топ байыркы тилдерден келип чыккан, мисалы латын, грек, араб, иран, герман, роман, ж.б. индо-европалык ар түрдүү дүйнө тилдеринен кирген терминдер түзөт. Кийинки кездерде англис, немец, француз, италия, жапон, кытай ж.б. тилдерден тике эле кыргыз тилине кирип, массалык маалымат каражаттарында активдүү колдонулуп жаткан техникалык, экономикалык, саясий, маданий, спортко ж.б. байланышкан чет элдик терминдер, сөздөр да аз эмес. Бул процесс ХХ кылымдын 90- жылдарынан кийин өзгөчө күч алды. Мисалы, англис тилинен экономикага, финансыга, соодага, комерциалык иштерге, компьютердик технологияларга байланышкан сөз, терминдер кескин көбөйдү. Мисалы, бартер, бизнес, арт-салон, агент, брокер, дилер, киллер, менеджер, спонсор, инвестор, интернет, коррупция, рейтинг, ток шоу, френд, хобби, электорат, провайдер, имидж, секюрити, бакс, гамбургер, клип, пейджер, шоу, доллар, криминал, декларация, лицензия, супермаркет, шейпинг, презент – сыяктуу термин сөздөр азыр кыргыздардын өз ара баарлашууларда, ошондой эле басма сөздөрдө «чоочун» болбой эле калды. Ал эми кыргыз спорттук терминдеринин арасында: бейсбол, спидвей, спринтер, файтер, боулинг, кегл, гольф, дарт, пейтбол, регби, стритбол, флортбол, король, поло, сенсей, вазари, юко, импон, райдер, форвард, сыяктуу сөздөр спорттук (окуяларды) турмушубузда кеңири колдонулууда. Негизинен спорттук лексика аскердик лексикага абдан шайкеш. Спорттук комментарийлердеги же макалалардагы сөздөр терминдер аскердик окуяларды сүрөттөгөнгө окшошуп кетет. Мисалы, футболдо жана башка топ менен ойнолчу же дегеле спорттунар кайсы түрлөрүндө forward (чабуулчу), defender (коргоочу), fighter (күрөшүүчү, согушкер), trainer (тренер), volley (атуу), goal (киргизүү, түшүрүү), win (жеңүү), loose (жоготуу) ж.б. көп учурайт Мындай кубулуш байыркыдан бери аскер турмушунан - согушка машыгуу, даярдануулар менен байланышкандыкты билдирет. В.В. Сталбовдун пикири боюнча алгачкы коом быгырап бөлүнө

баштагандан кийин, уруулар аралык согуштар аларга карата болгон даярдыктардын натыйжасында, жогорудагыдай лексиканын эрте пайда болгондугу ырасталат. (Сталбов, 1971).

Мисалы, “Манас” эпосундагы бир чакан окуянын сүрөттөлүшүндө азыркы учурда спортто колдонулуп жүргөн

“баатыр”, “балбан”, же “жекеме-жеке”, “маңдайлашуу”, “алыс”, “так эмес атуу”, уруш, эр ж.б. сыяктуу сөздөр бар.

Каарданып жеткени,

Ашыккан бойдон манастан

Алыс атып салганы

Чыгайын деп жекеге

Камданып Манас калганы

Арстан Манас бастырып

Акула камчы салганы

Нуукер доого бет алып

Маңдайлашып барганы

Арстан эрди карасан

Ач кыйкырык чаңырды

Ата Жакын эр бар дейт

Баласы атын Манас дейт (“Манас”, 1978) ж.б.

Ошондуктан эл аралык спорттук терминдер менен бирге кыргыз улуттук терминдерин кеңири колдонуу зарыл.

Мисалы, чебер, ыкчам, чыгаан, чабандес, мергенчи, баатыр, азамат, чабуул, жеңиш, көзгө атар, тайманбас, эр жүрөк, кайраткер, шамдагай, чапчаң, мөрөй, упай, чыда, сакта, күйөрман, коргоочу, багынт кыймылда, тагыраак же дана сок (мушта), чыда, байка, этияттыкты

сакта, коркпо, сезимтал бол ж.б. ушул сыяктууларды эмне үчүн кеңири колдонууга болбойт.

Эмгегибизде К.К. Юдахиндин, А. Ахманованын, Х.Карасаевдын, Ж. Шүкүровдун, Б. О. Орузбаеванын сөздүктөрүндөгү жана чет элдик белгилүү сөздүктөрдөгү, учурдагы массалык маалмат каражаттарындагы, радио, телеберүүлөрдөгү, газета-журналдардагы ар түрдүү китептердеги, көрсөткүчтөрдөгү, энциклопедиялардагы чет тилдик 5000 ашык сөздөрдү терминдерди жыйнап талдадык. Аларды маанилерине жараша отуздан ашык коомдук, саясий, илимий, экономикалык, спорттук тематикалык группаларга бөлүштүрдүк. Мүмкүн болушунча кабыл алынып жаткан терминдердин жыштыгын (активдүүлүгүн) тагыраак эсептеш үчүн математикалык статистикадагы 50% тен ашык тактыкты камсыз кыла турган төмөнкү формуланы шартыбызга жараша, белгилүү пайыздык өлчөөлөрдү колдондук.

$$A = Q_{\text{а}} \pm 0.67 \frac{n(Q_{\text{а}} - Q_{\text{ср}})}{n(n-1)}; \quad (\text{Караныз: Б. М. Шиголев,}$$

Математическая обработка наблюдений, М., 1960 гл. X-XII). Ушул формуланын негизинде жүргүзүлгөн эсептөөлөрдү $8,78 \pm 0,19$ чоңдуктагы (бирдиктеги-величина) маалымат алынды. Бул, демек ондогон же жүздөгөн терминдердин арасында 10-15 тен кем эмес өздөштүрүлгөн терминдердин бар экендигин көрсөттү. Мисалы, үч басма табактык "Агымдын" бир эле санындагы чет тилдик сөздөрдүн же терминдердин жыштыгы орто эсеп менен 20-30% болот. Ал эми 24 беттен турган "Кыргыз туусунда" 25-35% тен ашык, "Кут билимде" -15-20%, "Эркин-Тоодо" -20-25% ж.б. ашык терминдер кездешет. Радио телекөрсөтүүлөрдө деле эл аралык терминдердин колдонулуш жыштыгы тематикаларга жараша жогорудагы көрсөткүчтөрдөн кем калбайт. Жалпысынан кабыл алынган сөздөрдүн өз ара пайыздык эсебин жана кайсыл тилден канчалык сандагы сөздөрдүн, терминдерден келгендиги талданды, (тилдердин саны да берилди). Көп тилдердин ичинен, кыргыз тилине кабыл алынган чет-тилдик сөздөр, негизинен орус тилинен же ал аркылуу англис, француз, немец, грек, латын, италия, араб, фарси, монгол, кытай, япон тилдеринен экендиги белгилүү болду. Ал эми өздөштүрүлгөн жана өздөштүрүлүп жаткан сөздөрдүн саны негизинен орус тили аркылуу киргендиги (80-95%) аныкталды ал эми калган 10% проценттен азырагы четтилдерден тике кабыл алынып жаткан сөздөр жана терминдер аларды тематикалык жактан классификациялаганда да алардын, негизинен кеңири таралган терминдер экендиги билинди.

Иштин кортундусунда изилденген маселелер боюнча тийиштүү жыйынтык, сунуштар келтирилди.

Терминдин статусуна илимий лингвистикалык мүнөздөмө берүүдө, аларга байкоо жүргүзүүдө жана изилдөөдө анын баардык учурда атайын сөздөрдүн курамына кирерлиги, бирок сөздөрдүн бардыгы эле термин боло бербестиги, терминдин жаралышында же белгилүү бир тилге өздөштүрүлүшүндө ошол тилдин ички касиети сакталып, ошол тилдин грамматикалык (структуралык), семантикалык, орфографиялык, орфоэпиялык мыйзамченемдиктери аларга негиз болорлугу дагы бир жолу такталды.

Терминдердин, белгилүү бир адистештирилген лексикалык подсистемада болушу зарыл экендиги, анын дайыма бир эле сөздөн туруп же дайыма бир эле маниге ээ боло бербегендиги, ошол эле, учурда анын жаралышы, таралышы көп тилдерде колдонулушу, ошол термин колдонулуучу илимдин же техниканын жетишкендиктери, перспективдүүлүгү, аны кабыл алган коомдун өнүгүү дөңгөөлү зор мааниге ээ экендиги белгиленди.

Кыргыз тилинде өздөштүрүлгөн терминдердин өтө басымдуу бөлүгүн орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген, тектери боюнча бир топ байыркы тилдерден келип чыккан, мисалы латын, грек, араб, иран, герман, роман, ж.б. индо-европалык ар түрдүү дүйнө тилдеринен кирген терминдер түзөт.

Кийинки кездерде англис, немец, француз, италия, жапон, кытай ж.б. тилдерден тике эле кыргыз тилине кирип, массалык маалмат каражаттарында активдүү колдонулуп жаткан техникалык, экономикалык, саясий, маданий спортко ж.б. байланышкан чет элдик терминдер сөздөр аз эмес. Бул процесс хх кылымдын 90-жылдарынан кийин өзгөчө күч алды. Мисалы, англис тилинен экономикага, финансыга, соодага, коммерциалык иштерге, компьютердик технологияга байланышкан сөз, терминдер кескин көбөйдү. Мисалы, бартер, бизнес, арт салон, агент, брокер, дилер, киллер, менежер, спонсор, инвестор, интернет, коррупция, рейтинг, ток шоу, френд, хобби, элокторат, провайдер, имидж, секюрити, бакс, гамбургер, клип, пейджер, шоу, доллар, криминал, декларация, лицензия, супермаркет, шейпинг, презент-сыяктуу термин - сөздөр азыр кыргыздардын өз ара баарлашууларында, ошондой эле басма сөздөрдө "чоочун" болбой эле калды. Ал эми кыргыз спорттук терминдеринин арасында: бейсбол, спидвей, спринтер, файтер, боулинг, кегл, гольф, дарт, пейтбол, регби, стритбол, флортбол, король, поло, райдер, форвард деген сөздөр турмушубузда кеңири колдонулууда.

Өлкөбүздөгү улуттук оюндарда колдонулуучу терминдердин ааламга таралыш перспективасы келечектеги улуттук оюндарыбыздын ийгиликтери алардын популяризацияланышына байланыштуу, ошондой эле өлкөбүздүн экономикасы, саясаты б.а. өлкөбүздүн эл аралык чөйрөдөгү авторитетине да көз каранды.

Спорттук терминдердин жасалыш «механизмдери» (суффиксалдык, префикстик ж.б.) турмушубуздун башка чөйрөлөрүндөгүлөр (социалдык же техникалык болобу) менен жалпысынан белгилүү бир биримдикти түзүп турат. Ошондуктан жакынкы келечекте деле традициялык спорттук терминдер, ошондой эле жаңыдан пайда болчу терминдер деле эл аралык мүнөзгө ээ болорлугу айдан ачык.

Ошентип, өздөштүрүлгөн жана өздөштүрүлүп жаткан терминдер, белгилүү деңгээлде, кыргыз тилинин сөздүк корун байытып жатса дагы, алардын айтылышы, жазылышы тилибиздин грамматикалык принциптерине шайкеш келтирилип жатса дагы эне тилибиздин тазалыгын, анын улуттук негиздерин “чоочун” терминдердин “бузуп” кетпеши үчүн “чара” көрүүнү эч качан унутпашыбыз керек. Ал үчүн ушул маселеге байланыштуу илимий теориялык, практикалык изилдөө, көзөмөлдөө, прогноздоо сыяктуу иштерди кеңири жүргүзүп, конференцияларда, семинарларда, практикалык жыйындарда аларга байланыштуу кылдат талкуу, сунуштарды дайыма жүргүзүп, өткөрүп туруунун өтө зарылдыгын жана пайдалуулугун дагы бир жолу белгилемекчибиз.

Диссертация боюнча жарык көргөн эмгектер:

1. Акжолова З.П. К типологическому сопоставлению английских и кыргызских терминосистем //Журн."Вопросы гуманитарных наук". Москва, 2004. №3, С. 74-77.
2. Акжолова З.П. Формирование и функционирование английской экономической и политической терминологии //Вестник КГУСТА, выпуск 4(10), - Бишкек, 2005. -С. 141-145.
3. Акжолова З.П. Образование спортивной терминологии в трех языках //Вестник КГУСТА, выпуск 4(10). - Бишкек, 2005. -С.150-153.
4. Акжолова З.П. Кыргыз тилинде өздөштүрүлүп жаткан коомдук гуманитардык терминдер //Вестник КГНУ, выпуск 3. - Бишкек, 2006. - С.129-132.
5. Акжолова З.П. Англис тилинен кыргыз тилине өздөштүрүлүп жаткан социалдык экономикалык жана спорттук терминдер жөнүндө //Вестник КГНУ, выпуск 3. - Бишкек. 2006. - С.127-129.
6. Ж.К. Сыдыков, З. П. Акжолова Лингвистика, типология, терминология -Бишкек, ТИИ УАКР, КМКТАУ 2006, (8.3 б.т.)- 130с.
7. Акжолова З.П. Дүйнө тилдеринен кыргыз тилине кабыл алынган терминдердин, сөздөрдүн айрым статистикасы туралуу //Вестник КГУСТА, выпуск 4 (14).-Бишкек.-2006. С. 98-103.
8. Акжолова З.П. К вопросу заимствования английских слов и терминологии в кыргызском языке // Вестник КазНУ. Серия филологическая в 2007. №2(101) – С. 145-150.

Резюме

Акжолова Зулфия Палбановна

Англис жана кыргыз тилдериндеги коомдук жана спорттук терминдердин лингвистикалык негиздери

10.02.20-Тарыхый тексттерде жана салыштырма-типологиялык тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: семантика, статистика, жыштык(частотность), комплекс, критерий, типология, ареал, генетика, функционалдык, релевантуулук, префиксация, суффиксация, моделдештирүү, адаптациялоо, ассимиляциялоо

Аталган эмгекте түрдүү булактардан терилип алынган англис тилинин коомдук жана спорт терминдеринин кыргыз тилине өздөштүрүлүшүндөгү лексика – семантикалык, грамматикалык, функционалдык, статистикалык жана котормо жагдайларын изилдөөгө арналды. Ал үчүн төмөнкүдөй комплекстик ыкмалар колдонулду: илимий теориялык (теориялык конкреттүү талдоолор); моделдештирүү; эмприкалык, энциклопедияларды, көрсөткүчтөрдү, сөздүктөрдү, (гезит-журналдарды) пайдалануу жана талдоо, статистикалык (белгилүү эсептөөлөрдүн, критерийлердин негизинде так жана ынандуу, натыйжаларга ээ болуу) ж.б.

Бул иште жалпы тил илиминдеги, тюркологиядагы анын ичиндеги кыргыз тил илиминин өнүгүшүндөгү негизги жоболор сыпатталып, лингвистикалык типологиянын ар түрдүү системадагы тилдерди салыштырып изилдөөдөгү теориялык жана практикалык жагдайлардын мааниси белгиленди. Коомдук жана спорттук терминдердин жаралышынын факторлорунун себептери аныкталды.

Англис тилинен кирген коомдук жана спорттук терминдердин фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик курулуштары салыштырылып талданды. *Ошондой эле* коомдук жана спорттук терминдер салыштырма – типологиялык, статистикалык жагдайдан сыпатталды жана эки тилдеги терминдердин негизги типтик моделдери анализденип тийиштүү талкууга алынды. Иштин кортундусунда изилденген маселелер боюнча жыйынтык, сунуштар, келтирилди.

Резюме

Акжолова Зулфия Палбановна

Лингвистические основы общественных и спортивных терминов английского и кыргызского языков

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20. -Сравнительно – историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: семантика, статистика, (частотность), комплекс, критерий, типология, ареал, генетика, функциональность, релевантность, префиксация, суффиксация, моделирование, адаптация, ассимиляция.

Цель работы заключается в комплексном исследовании современных социальных и спортивных терминов английского и кыргызского языков.

Объект исследования – фонетические, морфологические, синтаксические, лексико – семантические и функциональные основы заимствованных английских терминов в современном кыргызском литературном языке.

В данной работе освещаются теоретические вопросы развития и становления литературного языка, сопоставительно типологическое исследования разносистемных языков. Теория и практика перевода терминологической системы английского и кыргызского языков.

Анализируются лингвистические основы общественной и спортивной терминологии в сопоставляемых языках. Изучаются и описываются основные типы (модели и схемы) терминов, приводятся функциональные и статистические данные социальных терминов кыргызского и английского языков.

В диссертации представляются результаты и рекомендации которые могут быть использованы при составлении словарей, учебных пособий, разработке методики преподавания, теории и практики перевода английского и кыргызского языков.

Resume

Akjolova Zulfia Palbanovna

The Linguistic foundations of the English and Kyrgyz social and sport terminologySynopsis of thesis submitted to confer the scholarly degree of
«Candidate of philological sciences»Speciality: 10.02.20. Comparative and Contrastive Typological
Linguistics

Key words: semantics, statistics, distribution, complex, criteria, typology, areal, genetics, function, relevance, prefix, suffix, model, adaptation, assimilation

The thesis is devoted to the comparison of terminology of the Kyrgyz and English languages.

The aim of the research work is to compare and analyse the linguistic grounds of the social and sport terminology in both languages and to investigate the ways of their origins and borrowings as well.

To achieve this purpose the comparative and descriptive methods have been applied. The dissertation is consist of three chapters, conclusion and literature.

In this work, the theoretical scientific grounds of the investigated subjects are discussed. In the following parts the morphological, phonetical, syntactical and functional roots of the terminology of the compared languages are investigated and are made concrete suggestions and conclusions.

The materials of this thesis have a great practical value of. They can be used in compiling the Kyrgyz – English dictionary of various terminology, in translation and teaching languages. They can be also used as special course at the departments of philology in Kyrgyzstan and other countries.